

1. Jošanica, jugozapadni izgled crkve posle radova u 1969. god. (fot. B. Radić)

1. Jošanica, aspect sud — ouest de l'église après les travaux de l'année 1969. (photo de B. Radić)

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА АРХИТЕКТУРИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЈОШАНИЦЕ

Десет километара западно од Светозарева у живописном подножју Црног Врха, поред истоимене речице, налази се црква манастира Јошанице. Манастирски комплекс је ситуиран на једној заравни, при изласку речице из клисуре где се у непосредној близини налази село Јошанички Прњавор. Одатле почиње плодна котлина, отворена према истоку са њивама и виноградима поморавских села, Деонице, Сиоковца, Међуреча и Винораче. Изузев конака на западном делу порте, који је обновљен 1885 године на старим темељима, друге зграде су грађене почетком XX века, када је манастир

интензивно живео и био веома богат. Црква у оквиру комплекса заузима централни положај, поред пута, који јужну страну порте тангира по целој дужини. Осим цркве, нема других видљивих трагова средњовековног градитељства. На основу објављених података о цркви и упознавањем објекта у току рекогносцирања 1967. године, Завод за заштиту споменика културе из Крагујевца, предузео је мере да се овај споменик спасе од даљег пропадања и презентира у свом првобитном облику. Крајем 1967. године од стране истог Завода урађен је елаборат за конзерваторско-рестаураторске радове на

2. Jošanica, северозападни изглед цркве у току радова 1969. год. (фот. Р. Прокић)
2. Jošanica, aspect nord — ouest de l'église pendant les travaux de l'année 1969. (photo de R. Prokić)

живопису и архитектури. У 1968. години са радовима је започето, а настављени су у 1969. години и приведени крају.¹ Средства за радове обезбедио је Фонд за унапређење културних делатности СР Србије и фонд за културу СО-е Светозарево.

СТАЊЕ АРХИТЕКТУРЕ ПРЕ РАДОВА

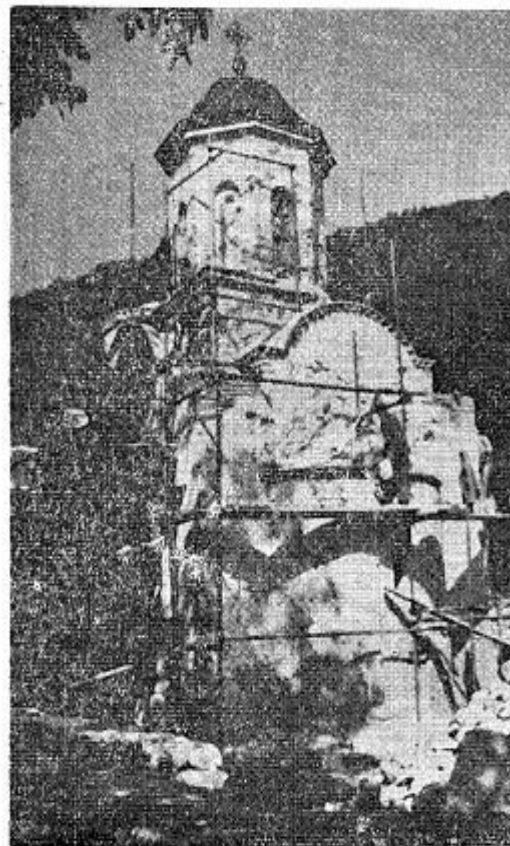
Још у току испитивачких радова и узимања података, констатовано је, да је црква у минулом времену претрпела многе измене, како у конструктивном тако и архитектонско естетском погледу. Једнобродна грађевина издуженог облика (10,60 x 5,60) са полукружном апсидом на источном делу и два кулолама била је покривена дотрајалим поцинкованим лимом, са кровом на две воде. Фасада и куполе премалтерисане су и окречене белом бојом, а вештачки изведен сокл, сивом бојом. На јужној страни налазила су се два дрвена двокрилна прозора (0,90 x 1,20), са гвозденим решеткама а на средини апсиде један, такође истог облика и величине. На средини јужне фасаде у плиткој полукружној ниши, постојала су узана врата (0,60 x 2,000) обојена бојом труле вишње, како су били обојени и прозори и западна улазна врата.

Архитектонских елемената, који би указивали на првобитни изглед, изузев плитких полукружних ниша по три на главним бочним фасадама, двеју куполе и остатка

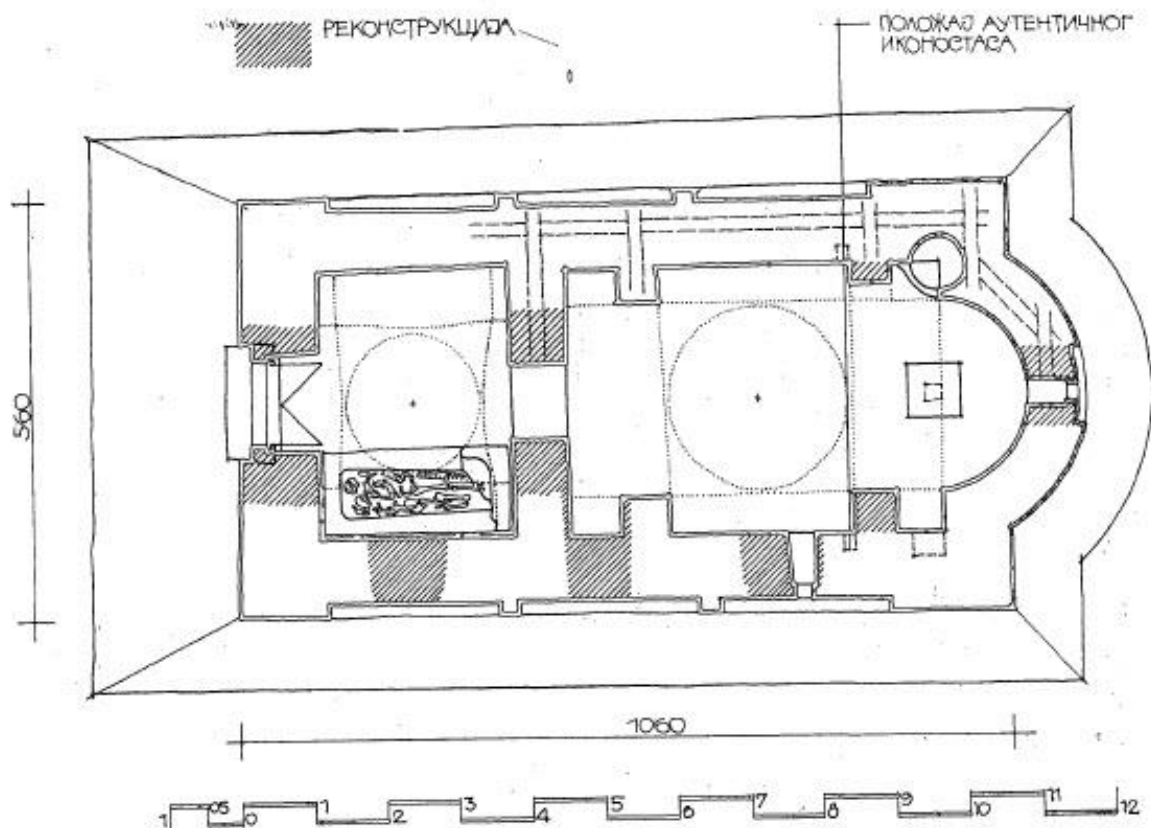
¹ Елаборат је урађен од стране Предрага Пајкића, историчара уметности и дипл. инг. арх. Радослава Прокића. Велику помоћ у току радова пружили су чланови комисије, проф. Војислав Кораћ и проф. Војислав Ђурић.

лунете изнад западних врата, на први поглед није било. У унутрашњем делу запажене су много веће интервенције на штету споменика. Улазна врата постављена су у преградни зид од опеке зидане блатним малтером, који је затварао широк отвор лучно засведен. Преградни зид између припрате и наоса уништен је све до темена западног поткуполног лука (5,65 м). Бочне стране су остале у ширини пиластра наоса (5.0 см.) На тај начин некадашња припрата и наос чинили су јединствен простор, а иконостас померен скоро до средине. Да би се омогућио излаз верника у време већих црквених празника отворена су јужна врата и тако уништена ниша.

Пиластри који носе источни поткуполни свод, пресечени су на висини од 2,56 м. и на тај начин формиране конзоле. Затечени под је урађен од камених плоча углачаног пешчара у мрежастом растеру, са спојницама „фуга на фугу“. Сондажним испитивањима установљено је да се испод пода налази још један под од опека 12 x 26 x 4

3. Jošanica, југоисточни изглед цркве у току радова 1969. год. (фот. Р. Прокић)
3. Jošanica, aspect sud — est de l'église pendant les travaux de l'année 1969. (photo de R. Prokić)

Цртеж 1. Јошаница, основа цркве

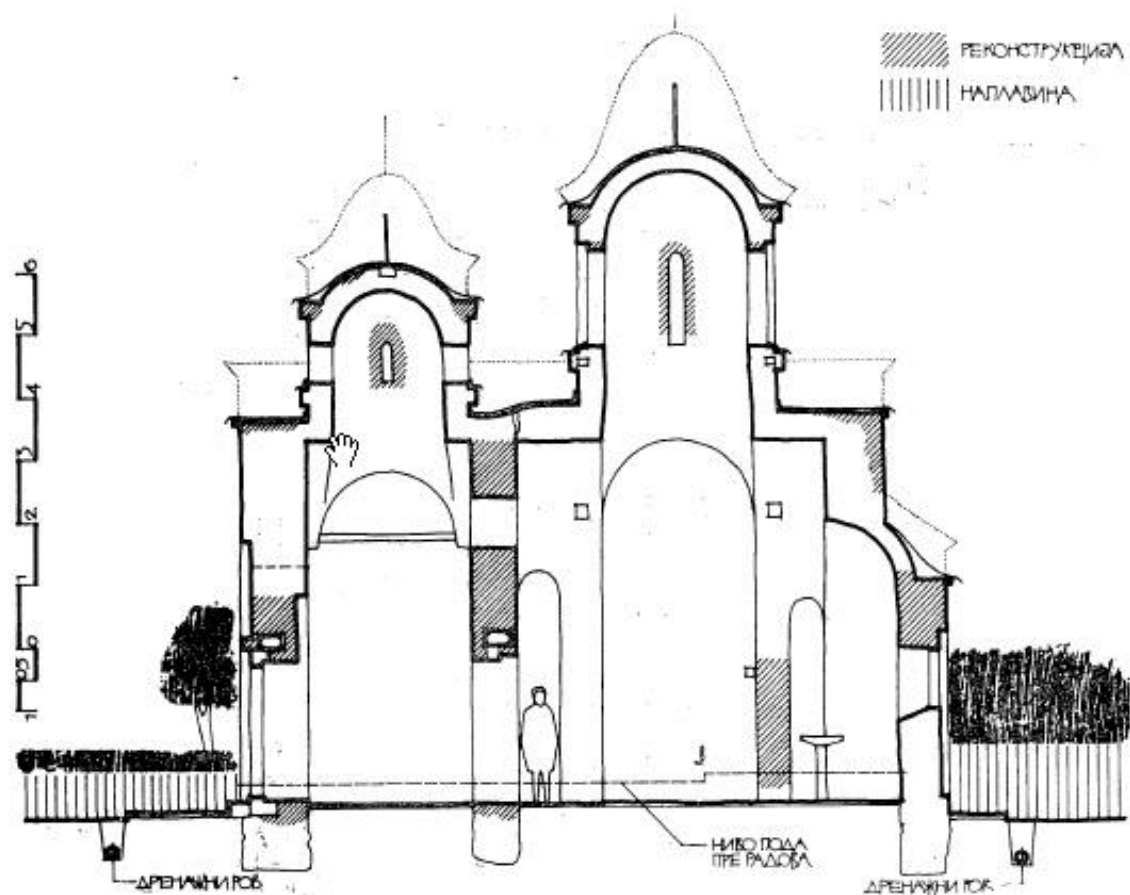
Dessin 1. Jošanica, base de l'église

см., а испод њега слој шута, од сиге малтера и фрагмената живописа у дебљини од **25 см.** Испод источног прозора са спољне и унутрашње стране пронађени су аутентични остаци првобитног прозора. Пронађен је подпрозорик на висини од **1,27 м.** Прозор је ширине **30 см** са унутрашње, а **20 см**, са спољашње стране. Аутентичност је потврђена постојањем сликане бордуре око прозора. Зидови су зидани од ломљеног и обличастог камена у кречном малтеру а са спољашњих страна, оплаћивање је извршено са тесаном сигом. Најдебљи је западни зид (**1,10 м.**) док су зидови на делу плитких фасадних ниша дебљине **0,95 м.**

Изнад припрате, која је у основи правоугаоног облика (**2,60 x 3,60**) конципирана је купола. Са западне и источне стране, преко пандантифа, подухваћена је са прислоњеним луцима, а са северне и јужне такође прислоњеним луцима који се конзоласто завршавају. Темена бочних лукова су нижа за **50 см.** Купола је са наглашеним тамбуром, са унутрашње стране кружног облика ($2r = 1,70$ м.) а са спољашње осмоугаоног. Преко тамбура постављена је полукружна калота (**8,18 м.**). На северној и

јужној страни тамбура налазио се по један прозор полукружног облика (**45 x 70** цм).

Изнад наоса (**3,60 x 5,1** цм.), постављена је главна купола, ношена са источне и западне стране сводовима преко рандантифа, а са северне и јужне прислоњеним луцима (**5,60**). Ослонци сводова су олакшани са по једном полукружно засведеном нишом (**0,50 x 50 x 3,67**) која са предње стране образује пиластар (**0,50 x 0,50**). Тамбур куполе је наглашен, са унутрашње стране кружног облика ($2r = 2,4$ м). а са спољашње осмоугаоног. Засведен је полукружном калотом (**10,13** м). Према главним странама света постављени су дрвени полукружни прозори, а на споредним странама налазиле су се полукружно засведене нише (**0,45 x 1,40** м.). На обема куполама кровови су покривени бакарним лимом. У продужетку наоса је правилна полукружна апсида (**1,12:2,5** цм.), изнад које је полукалота (**4,27** м.), покривена полукупастим кровом са покривачем од поцинкованог лима. Констатовано је да је црква са северне стране засута плавинама до висине од **1,40** м, а са јужне **55** см. У време када је била напуштена. Са западне стране у правцу бочних зидова цркве, били

Цртеж 2. Јошаница, подужни пресек

dessin 2. Jošanica, coupe longitudinale

су видљиви остаци ексонартекса (5.10 x 5.60 м). Подигнут је 1890. године, а уклоњен 1945. године, решењем НО Светозарево, због опасности од рушења.

РАДОВИ НА КОНЗЕРВАЦИЈИ И РЕСТАУРАЦИЈИ

Први помени о цркви потичу из 1786. године, када је црква заједно са братством обновљена. У току наредних десетина година у неколико махова поправљана, а 1856—57 црква је „репарирана увелико”. 1890. године подиже се ексонартекс, а 1913. кубета се прекривају бакарним лимом.

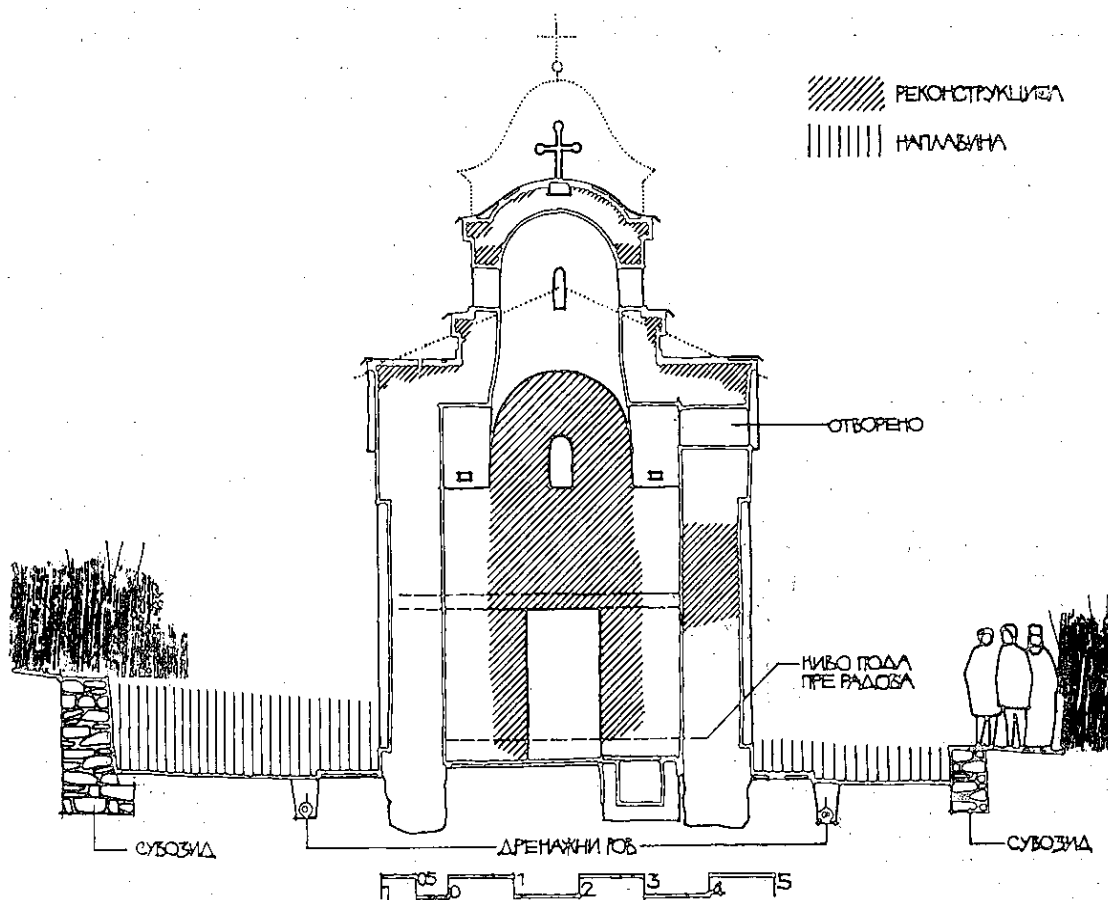
1856—57. године извршене су највеће промене на цркви. Тада су узани прозори, на наосу и куполама проширени „будући су јако узани били” .. ., а кров је покривен „динкплеком”. Пробијен је преградни зид између припрате и наоса, којом приликом су уништена средња врата. Постављен је отвор ширине 2,5 м са горње стране засведен сегментним луком. Посечени су пилас-

три у источном делу, а под поплочан опеком. Зиданем ексонартекса 1890. године указала се потреба за проширењем наоса, те је средњи отвор пробијен до врха (темена) западног свода наоса, а западни портал уништен. На то место постављен је широк отвор (2,50:3,30 м), засведен сегментним луком. 1945. године порушен је ексонартекс, а западни зид затворен опеком где су смештена затечена врата. Тих година постављен је под од камених плоча. У 1968. години изведени су најнужнији радови на санацији и конзервацији споменика. Извршено је ископавање плавина са терена око цркве, до аутентичног нивоа. На тај начин је отклоњена велика количина конзимиране влаге са северне и источне стране. На даљини од 1,00 м од цркве са свих страна постављена је дренажа, а преко шахта и канализационе мреже вода је одведена ван манастирског комплекса. Са северне, јужне и западне стране постављен је потпорни зид од ломљеног камена. У току ископавања плавина, констатован је, поред затеченог и аутентичног нивоа, још један. На сва

три нивоа вршено је сахрањивање, тако да је порта за све то време била некропола. Према пронађеним аутентичним деловима, извршена је реконструкција прозора на главном кубету (0,20 x 1,40 м). Прозори су повучени у полукружно засведене нише. Такве нише, само без прозора налазе се и на споредним странама кубета. После скидања свих слојева подова и уклањања шута, нађени су првобитни отисци подних опека у наосу и припрати. У олтарском делу, на месту старије часне трпезе, пронађен је аутентичан фрагмент пода од опеке димензија 60 x 60 x 8 cm. Под је конципиран у модуларно растеру $2M = 60$ cm, што је самерљиво са свим елементима на цркви. У току радова наишло се на остатке ослонаца посечених пиластра у источном делу цркве, те је на основу тога извршена реконструкција. Северни пиластар је на висини од око 2,00 м сужен, како би се могао остварити улаз у проскомодију (протезис). У остатке рупа на делу наоса постављене су греде затеге од храстовине, на висини од 4,25 м што

је уједно и раван центара кривина поткуполних лукова и сводова. На делу апсиде реконструисан је прозор (85 x 20). Прозор је смештен у плитку полукружну нишу. Овај елемент се јавља у променљивим величинама на свим фасадама и на главној куполи, као архитектонскодекоративни. Јужна врата на наосу су зазидана а уништени делови нише, реконструисани.

У 1969. години настављено је са радовима, санирању конструктивних елемената и обликовању аутентичне архитектуре. На основу остатака живописа на јужном зиду припрате, констатовано је, да ту прозор никада није постојао и да је затечени, пробијен 1856. године. Приликом реконетрисања и конзервације појединих елемената, водило се рачуна, да се употреби исти материјал као затечени, оригинални. Мотив је био не само аутентични изглед, већ и враћање појединих елемената у првобитно статичко стање. У ту сврху пронађен је мајдан сиге одакле су и стари мајстори узимали материјал за зидање. На јужном зиду наоса ре-

Цртеж 3. Јошаница, попречни пресек кроз припрату

dessin 3. Jošanica, coupe transversale à travers le narthex

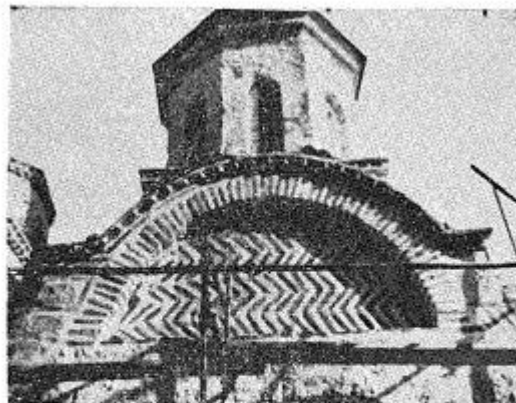
4. Jošanica, југозападни изглед цркве пре радова 1969. год. (фот. Р. Проклић)
4. Jošanica, aspect sud — ouest de l'église avant les travaux de l'année 1969. (photo de R. Prokić).

конструисан је прозор који је 1856. пробијен и проширен. Нађена је аналогна веза између прозора на олтарском делу, и прозора на куполи. За помоћне елементе узета је сликана розета која се налазила са слојне стране у осовини некадашњег прозора и минимални остаци источног допрозорника.² Прозори на куполи као и на олтарском делу су исте ширине (20 см.) а пронађени стаклени окулус има пречник од 15 см. Средњи зид између припрате и наоса враћен је у првобитно стање, преко сачуваних доњих делова зидова. У средњем делу је остављен отвор за врата, за која није било елемената за реконструкцију (1,10 x 2,20 м). Висина врата је дефинисана остацима греде „сан-

² На јужном делу фасаде, пронађени су фрагменти сликани на малтеру техником ал секо. Сликано техником имитирани су слојеви опека у алтернацији са белим празним површинама. Розета изнад прозора је сликана истом техником и између концентричних кругова који имитирају опеку насликани су керамички украси у облику крстића. Од стране аутора констатовано је да се тај малтер јавља тек у трећој фази преправки фасада, а не као аутентични, како се то мисли.

трача" по средини зида. Изнад врата симетрично са осталим елементима ентеријера, остављен је полукружан отвор (85 x 20 см) идентичан доњим прозорима цркве. Постављен је ради бољег проветравања наоса и припрате, а не ремети унутрашњи просторни склад. Западни отвор је зазидан а у осовини је остављен портал реконструисан на основу положаја живописа I зоне, гробнице поред јужне стране припрате и остатака лунете у горњем делу западне фасаде. Елементи портала урађени су од беловодског пешчара, на основу пронађених делова. Портал је тамо смештен у плитку полукружну нишу, чији надвратник, са горњим делом образује лунету у односу страна 1:1. Постављена су и дрвена храстова врата са вертикалним дрвеним осовинама, на сваком крилу. После скидања кровног покривача, испод лима и дашчане оплате пронађене су велике количине шута и камених зидова зиданих у кречном и местимично продужном малтеру. Испод тога местимично је пронађен кровни покривач од ћерамиде. Реконструкцијом је установљено, да је тај покривач (из касније фазе) пратио све аутентичне облике кровних површина. Вода је на таквом крову сведена на 6 тачака одливања. Између купола се налазила по једна увалница а на сваком углу цркве дијагонално, још по једна. Испод ћерамиде налазио се слој малтера, постављен преко аутентичних сводних површина. У шуту су пронађене мање количине тољеног олова (3 кг). Испитивањем архиволте на бочним фасадама дела наоса, испод соја тесане сиге, пронађена је полукружна плитка ниша, по целом пољу, обрађена опеком у техници „рибље кости". Бочни делови фасада су порушени до испод 60 см, како би се поставио двоводни покривач и нови кровни венац, а чеони делови надзидани до висине од 1,20 м. Тако су уништени сви горњи делови првобитног кровног венца. Пронађена декорација у пољу архиволте је уједно и једини полихромни елемент фасаде. И на северној и на јужној архиволти извршена је реконструкција „рибље кости" као и делова лука са венцем од зупчато постављених опека. Елементи за кровне венце на делу наоса пронађени су у назидку са западне стране, као и на југоисточном спуштеном делу кровне равни. Једноредни зупчасти венац, опасује, и архиволте и сводну источну површину и завршава се на своду између купола. Извршена је реконструкција и свих сводних површина тако да је, кров на делу наоса решен крстато, са спуштеним деловима у југоисточном и североисточном углу, између кракова. Сводне површине се на де-

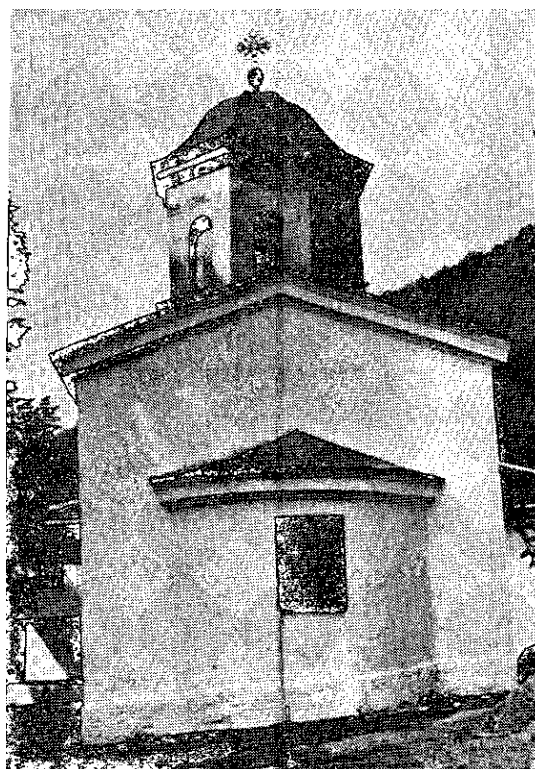
лу припрате међусобно прожимају те на угловима образују увалнице. На бочним деловима јужне, источне и северне сводне површине, на делу наоса, формиран су назидци, рађени од опеке у кречном малтеру. На делу припрате кровни венац је од тесане сиге просте профилације и лучно се обавија око спољне ивице. После скидања накнадно постављених кровних покривача на апсиди је пронађена аутентична висина и остасци калоте. Постављен је једнородни зупчасти венац преко оригиналних остатака, а калота је делимично реконструисана. Скидањем главног кровног покривача светло дана су угледала оба коцкаста постоља купола. Рађени су у алтернацији опеке и сиге, што свуда није доследно спроведено. Преко њих је постављен дворедни зупчасти венац, са по једним редом опека између. Постављањем крова, северне и јужне стране венца су потпуно уништене, а остали су само мањи делови на западном и источном делу. Такође су враћени у првобитно стање и сви горњи делови рогљева коцкастих постоља. Тамбур велике куполе зидан је од опеке разних димензија са ширим и закошеним спојницама. Уместо колонета на угловима октогона постављена је опека под углом од 90°. На тај начин постигнут је визуелан ефекат, постојања колонета у време погодног осветљења. Тамбур малог кубета је зидан у неправилној алтернацији опеке и сиге и правилног је октогоналног пресека у основи. На њему су вршене веће интервенције, почев од реконструкције прозора на северној и јужној страни до потпуне реконструкција кровног венца, аналогно венцу главне куполе. Остаци венца на великој куполи пронађени су само на источном делу, док су на осталим деловима местимично пронађени само трагови у малтеру. Скидањем назидка са обимних зидова, кулола је и стапички олакшана, а лакши кровни покривач омогућаје дужу егзистенцију танких зидова. У горње делове коцкастог постоља на месту некадашње греде од дрвета, постављен је армирано бетонски серклаж 12 x 12 см. Преко конзервираних и реконструисаних кровних површина постављен је покривач од оловног лима дебљине 2,5 мм. Одвођење воде је решено као и на првобитном аутентичном крову. Сливање се врши преко 6 тачака, а од зидова се одбацује преко истурених „бљувача“. Постављени тротоар од плоча беловодског пешчара није имао за циљ враћања у аутентично стање, већ функционално решење укомпоновано са општим изгледом споменика. Радовима у 1969. години сви уништени делови на архи-

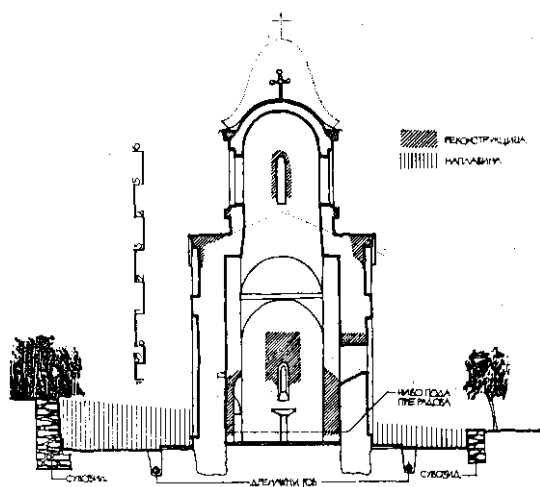
5. Јошаница, јужна архиволта у току радова 1969. год. (фот. Р. Прокић)
 5. Jošanica, archivoltte sud pendant les travaux de l'année 1969 (photo de R. Prokić)

тектури враћени су максимално могуће у првобитно стање.

У току 1970. године настављено је са конзерваторским радовима, углавном на фасадама и приступним деловима цркви. Оштећења на северној фасади су била вео-

6. Јошаница, источни изглед цркве пре радова (фот. Р. Прокић)
 6. Jošanica, aspect est de l'église avant les travaux. (photo de R. Prokić)

Цртеж 4. Јошаница, попречни пресек кроз наос
dessin 4. Jošanica, coupe transversale à travers le naos

ма велика тако да је требало све оштећене квадере сиге извадити и на њихово место поставити исте такве, исклесане од здраве сиге. На том делу је замењено око 8 м² оштећене површине Поправљени су сви оштећени соклени делови на фасадним нишама. На осталим површинама местимично је вршена замена оштећених блокова сиге. Притом се водило рачуна, да спојнице међу квадерима буду исте величине као и да обрађене површине сиге одговарају околним старим деловима. Лунета изнад западног портала је обрађена а унутрашња површина омалтерисана и затим тонирана као неутралне површине у унутрашњем делу цркве.³

На главном кубету су постављене четири транзене за четири прозорска отвора. Према стакленом дискусу (пронађеном у унутрашњем делу поред апсидалног прозора) чији је пречник 15 см, урађене су све транзене на главном делу цркве. Како су сви отвори приближно исте ширине (22 см) вероватно је да су прозорске мембране биле исте величине као и стаклени дискови. Нису поуздано пронађени никакви елементи који би указали на врсту материјала од чега су транзене биле израђене. Одлучено је да се транзене раде од вештачког камена боје сиге, које би се уклапале у монохромiju цркве. Транзене на кубету су застакљене са стакленим дисковима, а отвор у самом врху сваке је затворен перфорираним оловним

³ Због вероватноће да је површина лунете била сликана, што је веома уобичајено, површина је презентирана на начин као што су презентирани површине у цркви где недостаје живопис.

лимом. Да би се постигла што већа вентилација унутрашњег простора наоса и куполног простора у горње сегменте сваког отвора остављене су рупе кроз које може да струји ваздух, а да се притом отвори не виде а инсекти не могу да улазе.⁴ Такође је одлучено да се прозорске транзене на прозорима у олтару и јужном зиду наоса, направе покретним, што би обезбедило већу брзину измене ваздуха. Стаклени дискови су исте величине (15 см).

На малом кубету су по истом принципу урађене транзене, само су стаклени дискови мањег пречника (10 см). Отвор на јужном зиду припрете неће се застакљивати. На отвор који је са унутрашње стране квадратног облика постављена је жичана мрежа, Ово је урађено због боље вентилације јер укупна површина отвора не задовољава потребе измене ваздуха. На место где је пронађен отисак положаја стабла часне трпезе, постављена је нава часна трпеза урађена од беловодског пешчара. Величина плоче је 75 x 70 цм. Рађена је према узорима из мањих средњовековних цркава. У отиске на северном и јужном зиду наоса поред пиластра који носе источни свод, постављена је носећа греда иконостаса, на висини од 2,05 цм. Израђен је и постављен дрвени костур (од храстовине) по угледу на иконостас цриве Св. Константина и Јелене у Охриду. Вертикални подеони ступци су анкеровани гвозденим шиповима за подлогу пода. Поред засеченог северног пиластра остављен је улаз за проскомидију односно за олтарски простор, а на средини су „царске двери”. Величина иконостаса је прилагођена мерама ове цркве. Преко гробнице у јужном делу припрете постављена је надгробна плоча величине 2,10 x 0,90 м, рађена од беловодског пешчара. Мера је узета на основу видљивих остатак отисака првобитне аутентичне плоче.

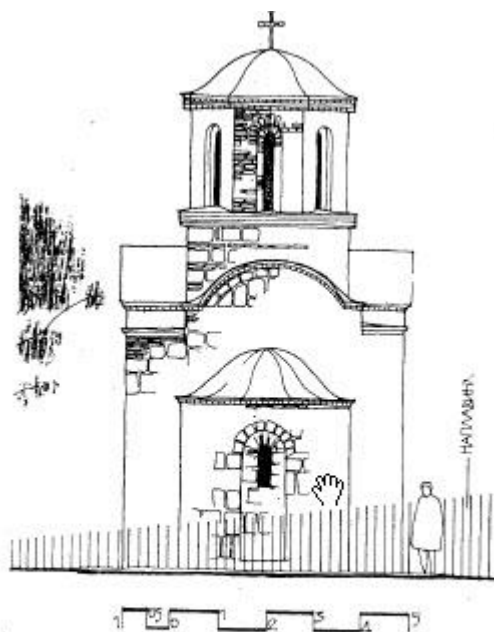
У правцу западних врата према конаку на западној страни, преко презентираних средњовековног платоа, постављена је стаза од беловодског пешчара ширине 1,10 м. (Колико износи чиста ширина врата). Из источног потпорног зида остала је видљива једна надгробна плоча из II фазе некропо

⁴ Занимљив је предлог чланка комисије Проф. Др. В. Ђурића о изради стаклених дискова. Он је дао предлог да се стаклени дискови лију, тако што би се у њима оставила мрежа цевчица, кроз које може несметано да струји ваздух, а да притом директан удар воде буде онемогућен као и њено продирање у унутрашњост. Отвори цевчица били би невидљиви, а светлост би се преламала, дифузно осветљавајући унутрашњост.

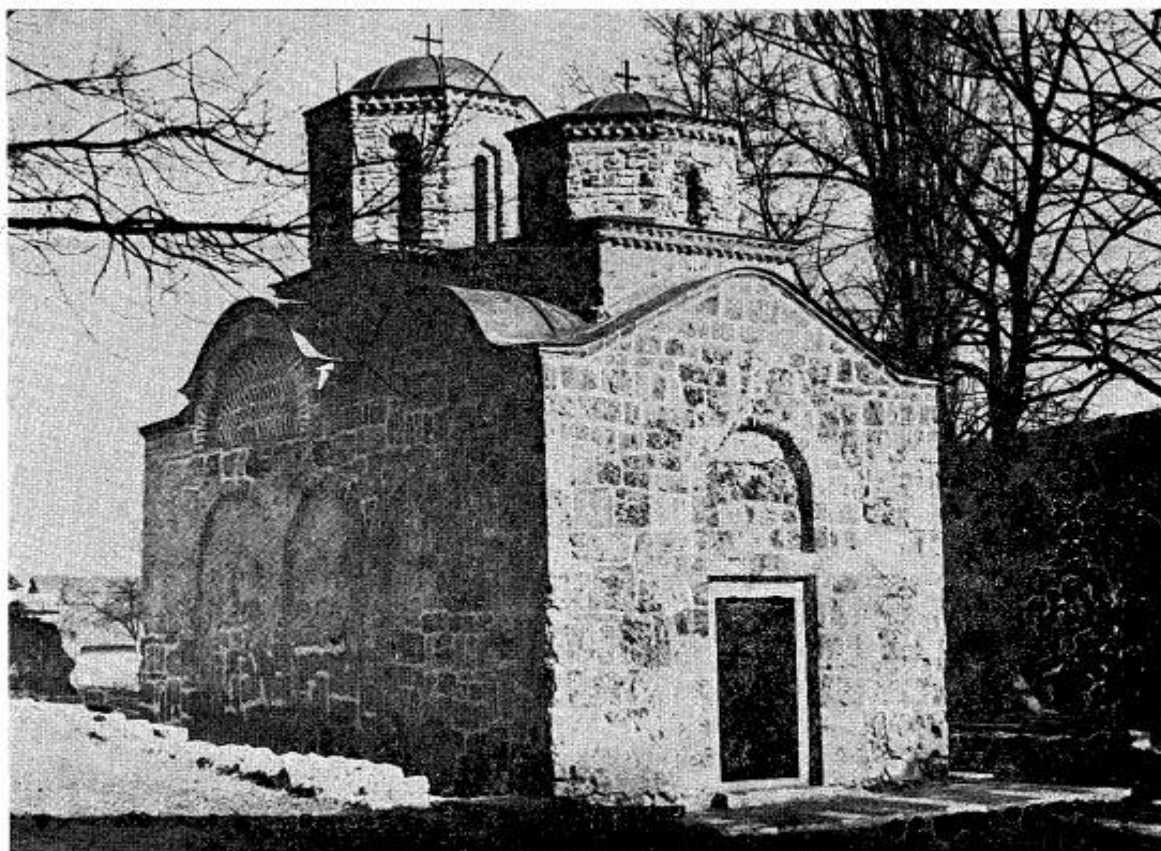
ле. Она је подзидана каменом и фугована. Са мањег (платоа рађеног од камених плоча на источном делу затеченог терена преко степеница постављених на закошени насип, цркви се прилази стазом која није поплоча на целом површином. У дужини корака смењују се поплочане површине (ширине 32 см) са непоплочаним површинама. Ово је учињено зато да би се постављени тротоар визуелно одвијао од накнадних комуникација.

Слободне површине презентираниог платоа су затравњене, а надгробне плоче некрополе експониране за своју дебљину.

Због подељености комисије око коначне презентације фасада ни у овој години то питање није решено. У току је мерење концентрације и количине влажности зидова цркве, како би се нашла условљеност промене влажности услед утицаја спољних промена. На тај начин одгонетнуће се колико је спољна облога од сиге хидроскопна и како се то манифестује на живопис са унутрашње стране. Црква је (према остацима аутентичних делова на северном зидном платну) била широко дерсована, одно-

Цртеж 5. Јошаница, источни изглед после реконструкције 1969. год.
dessin 5. Jošanica, aspect oriental après la reconstruction de l'année 1969

7. Јошаница, северозападни изглед цркве после рестаурације (фот. Р. Прокић)

7. Jošanica, aspect nord — ouest de l'église après la restauration. (photo de R. Prokić)

сно малтерисана танким слојем кречног малтера који није покривао квадере сиге потпуно већ је углавном покривао спојнице и делимично отворена сиги. Малтер је затим заглађен до сјаја. После обављених мерења и прикупљања мишљења чланова комисије приступиће се током 1971. године обради фасада. Под у цркви још није постављен јер индустрија није успела да направи и испече тражену подну опеку величине 60 x 60 x x 8 цм, одређених квалитета. У 1971. години ће се поставити подне плоче тражених димензија рађене од материјала које пружа савремена технолагија, а да притом задовољи све услове и визуелне и техничке. Та-

које ће се поставити и хорос, који ће бити окачен преко ланца. У угловима падантифа, приликом радова на конзервацији живописа пронађене су оригиналне куке на којима је хорос висио. Овим радовима конзервација и рестаурација овог значајног сломеника из 14 века приведена је крају и он ће ући у ред значајних градитељских средњовековних остварења оваг дела Србије. Даљи радови на комплексу биће усмерени на рестаурацији и конзервацији конака, звоника и микроурбанистичких решења.

Радослав Прокић

TRAVAUX DE CONSERVATION ET DERESTAURATION SUR L'ARCHITECTURE MONASTERE DE JOŠANICA

— *Travaux de conservation et de restaurati on de
l'architecture de l'église St. Nicolas* —

A dix kilomètres de Svetozareva au pied du sommet pittoresque de Crni Vrh, près de la rivière du même nom se trouve l'église St. Nicolas du monastère de Jošanica. Elle a dans un espace de temps très court subie beaucoup de changements tant au point de vue constructif comme aussi dans son esthétique architecturale. Pendant la période allant de

1968 à 1970, on a exécuté de grands travaux de conservation et de restauration dans le but que sur base d'éléments confirmés, la construction supérieure de l'église retrouve dans sa plus large mesure, son aspect architectural antérieur et ses valeurs esthétiques.

Radoslav Prokić

